Verba volant, scripta manent.
Księga pamiątkowa dedykowana Mieczysławowi Barcikowi
Red. Przemysław Marcin Żukowski
Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 43-63

Piotr Köhler

ETNOBOTANIKA HISTORYCZNA ŻYWIECCZYZNY NA PODSTAWIE ANKIETY JÓZEFA ROSTAFIŃSKIEGO Z 1883 ROKU

Etnobotanika jest działem nauki z pogranicza botaniki i etnologii. Zajmuje się kontekstem kulturowym, w jakim funkcjonują różne gatunki roślin, czyli związkami ludzi i roślin. Obiektem jej zainteresowań jest m.in. ludowa wiedza botaniczna (ludowe nazewnictwo, etnosystematyka) oraz zastosowania roślin (spożywcze, ozdobne, barwierskie, lecznicze, magiczne, obrzędowe i inne) w życiu codziennym lokalnych społeczności wiejskich.

Naukowe zainteresowanie kulturą i sztuką ludową na ziemiach polskich rozpoczyna się w 1802 listem Hugo Kołłątaja do Jana Maja w sprawie przyszłych badań etnograficznych. Głównym celem pierwszych inicjatyw kolekcjonerskich było zebranie podań i pieśni ludowych. Prawie do końca XIX wieku materiały folklorystyczne stanowiły bezwzględną większość wśród zgromadzonych danych, natomiast kulturowe realia, w jakich powstawała twórczość słowna i muzyczna, były w tych materiałach reprezentowane skromnie[1]. Stopniowo obszar badań powiększył się o kulturę materialną (sprzęty, ubiory, domostwa), objął również świat roślin[2], ich nazewnictwo, zastosowania, a także wierzenia i przesądy[3]. W ten nurt wpisuje się ankieta Józefa Rostafińskiego z 1883 roku.

---

[1] A. Posern-Zieliński, *Kształtowanie się etnografii polskiej jako samodzielnej dyscypliny naukowej (do 1939)*, w: *Historia etnografii polskiej*, red. M. Terlecka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 29–113.

[2] B. Gustawicz, *Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*. Część druga: *Rośliny*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej", t. 6 (1882), Dz. III, s. 201–317; J. Rostafiński, *Burak i Barszcz. Nazwa i rzecz. Ich pochodzenie i znaczenie w kolei czasów*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności", t. 8 (1880), s. 314–339; *idem*, *O naukowem znaczeniu nazw roślinnych i potrzebie ich zbierania*, „Czas", nr 156 z 13 VII 1883, s. 1; *idem*, *O znaczeniu naukowem nazw roślinnych i potrzebie ich zbierania*, „Ogrodnik Polski", t. 5 (1883), nr 15, s. 337–341; *idem*, *O znaczeniu naukowym nazw roślinnych i potrzebie ich zbierania*, „Niwa" XX (1883), nr 24(208), s. 304–308.

[3] Jest spora liczba takich publikacji. Tu podaję cząstkowe opracowania ankiety J. Rostafińskiego: P. S. Köhler, *Józefa Rostafińskiego „Odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin"*, „Wszechświat", t. 87 (1986), nr 1, s. 13–16; *idem*, *Nieznane materiały Józefa Rostafińskiego do badań nad historią roślin uprawnych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", t. 790, „Prace Botaniczne", z. 14 (1987), s. 141–154; *idem*, *Ankieta Józefa Rostafińskiego z 1883 roku dotycząca ludowego nazewnictwa i użytkowania roślin w Polsce*, „Analecta – Studia i Materiały do Dziejów Nauki" II (1993), z. 2,

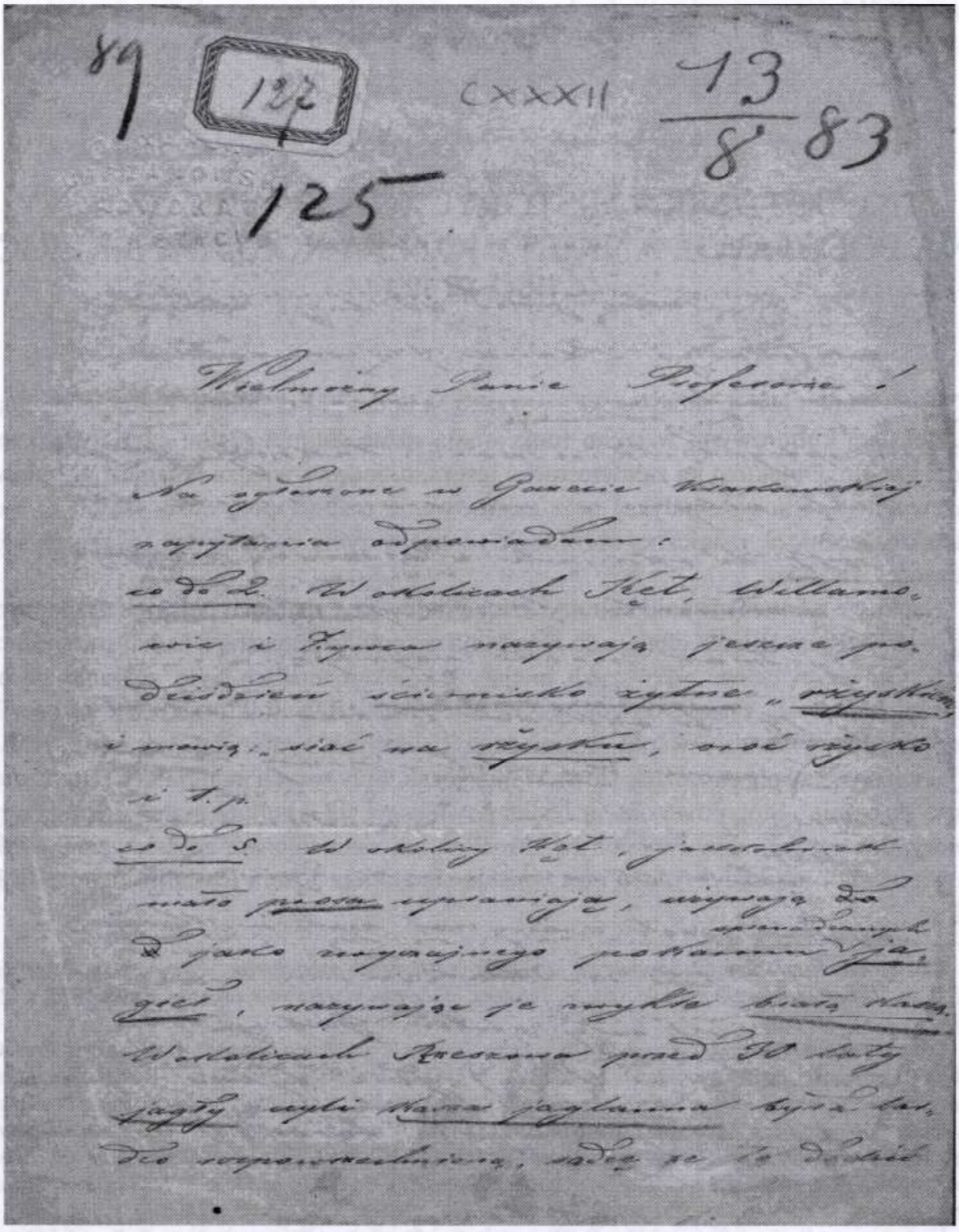

Fot. 1. Pierwsza strona listu Xawerego Chrzanowskiego (Kęty, 13 VIII 1883)

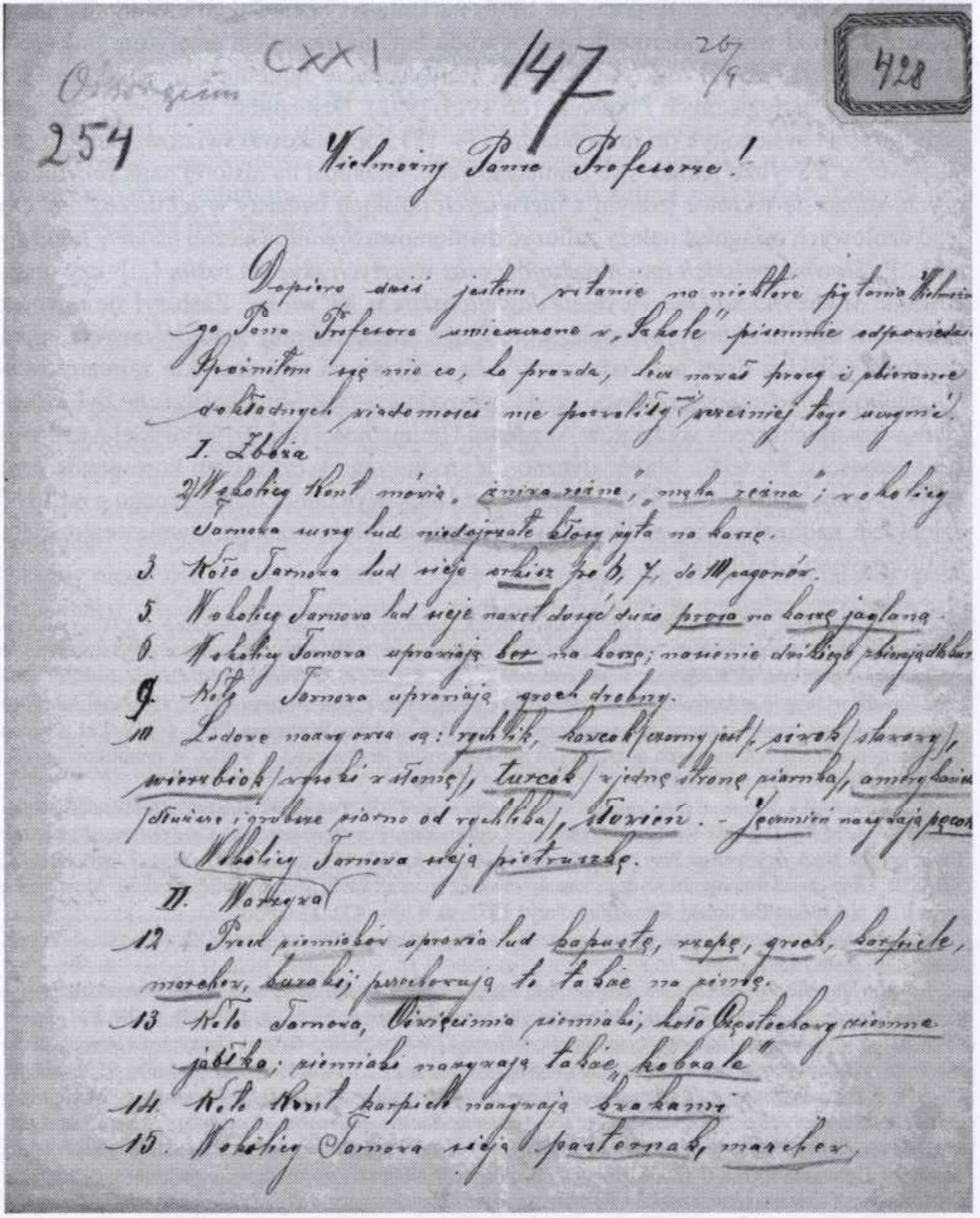

Fot. 2. Pierwsza strona listu Nikodema Bojakowskiego (Łęki koło Kęt, 25 IX 1883)

Józef Rostafiński i jego ankieta z 1883 roku

Józef Rostafiński (1850–1928) po studiach w Szkole Głównej w Warszawie i na uniwersytetach w Jenie, Halle i Strasburgu (gdzie otrzymał doktorat) został docentem (w 1876), a następnie profesorem (w 1878) na Uniwersytecie Jagiellońskim. Tu objął katedrę botaniki wraz z kierownictwem ogrodu botanicznego. Na emeryturę przeszedł w 1910. W 1919 został reaktywowany na Uniwersytecie Jagiellońskim jako profesor historii nauk biologicznych i botaniki (do 1921/1922). Działalność naukową rozpoczął jako florysta i systematyk (m.in. w latach 1874–1875 opublikował światową monografię śluzowców[4]). Szybko jednak swe zainteresowania przeniósł na historię nauk przyrodniczych, stając się wkrótce jednym z pierwszych polskich badaczy w tej dziedzinie. Do jego czołowych osiągnięć należy zaliczyć dwutomową *Średniowieczną historię naturalną* [...][5], *Słownik polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień roślin* [...][6] czy opracowanie *Medycyna na Uniwersytecie Jagiellońskim w XV wieku*[7]. Zasłużył się również badaniami nad literaturą przyrodniczą polskiego renesansu oraz źródłowym wydaniem dawnych polskich dzieł przyrodniczych[8]. Ze względu na swe szerokie zainteresowania naukowe obejmujące zarówno nauki przyrodnicze, jak i humanistyczne był członkiem wszystkich trzech wydziałów Akademii Umiejętności (od 1919 Polskiej Akademii Umiejętności): Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego – członkiem korespondentem od 1877 (zatwierdzenie w 1878), czynnym od 1883, Wydziału Filologicznego – od 1917 członkiem nadliczbowym, a Wydziału Historyczno-Filozoficznego również członkiem nadliczbowym – od 1919[9].

---

nr 4, s. 89–119; *idem*, *Nazewnictwo i użytkowanie roślin leczniczych na ziemiach polskich w XIX na podstawie ankiety Józefa Rostafińskiego*, w: *Historia Leków Naturalnych*, t. IV: *Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 1993, s. 61–85; *idem*, *Ziołolecznictwo na Rzeszowszczyźnie w XIX wieku w świetle ankiety Józefa Rostafińskiego*, w: *Historia Leków Naturalnych*, t. III: *Ziołoznawstwo w dawnej i współczesnej kulturze Rzeszowszczyzny*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 1993, s. 119–124. Ogólna liczba publikacji etnobotanicznych dotyczących polskich roślin jest znaczna – w XIX w. opublikowano ok. 100 prac, a w XX w. co najmniej 400.

[4] J. Rostafiński, *Śluzowce (Mycetozoa). Monografia przez* [...], „Pamiętnik Towarzystwa Nauk Ścisłych w Paryżu", t. 5 (Art. IV) (1874), s. 1–215, tabl. I–IV; *idem*, *Śluzowce (Mycetozoa) – Ciąg dalszy*, „Pamiętnik Towarzystwa Nauk Ścisłych w Paryżu", t. 6 (Art. I) (1875), s. 217–432, tabl. V–VII, XI; t. 7, tabl. VIII–X, XII, XIII. Obie części monografii wydane zostały również łącznie: *idem*, *Śluzowce (Mycetozoa). Monografia przez* [...], Nakładem Biblioteki Kórnickiej, Paryż 1875, ss. 4 nlb., 432, 13 tablic.

[5] *Idem*, *Średniowieczna historya naturalna w Polsce*, Kraków 1900, cz. I, ss. XXI, 605, tabl. I–IV; cz. II, ss. 4 lub 6 nlb., 352.

[6] *Idem*, *Słownik polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień roślin poprzedzony historyczną rozprawą o źródłach przez* [...], „Materyały do historyi języka i dyalektologii polskiej", t. 1 (1900), ss. IV, 834, 2 nlb.

[7] *Idem*, *Medycyna na Uniwersytecie Jagiellońskim w XV wieku. Szkic źródłowy i krytyczny z trzydziestoma pięcioma rycinami w tekście i jedną tablicą litografowaną przez* [...], Kraków 1900, ss. 4 nlb., 95, 1 tabl.

[8] P. Köhler, *Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952). Botany at the Academic Society of Cracow, Academy of Sciences and Letters and the Polish Academy of Sciences and Letters (1815–1952)*, „Studia i materiały do dziejów Polskiej Akademii Umiejętności", t. 2 (2002), s. 160–163; *idem*, *Bibliografia botaniki w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1818–1952–2000). Bibliography of botany at the Academic Society of Cracow, Academy of Sciences and Letters and the Polish Academy of Sciences and Letters (1818–1952–2000)*, Kraków 2004, ss. 459, poz. nr 1550, 3889–3892.

[9] Zob. *idem*, *Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim...*, s. 29, 34, 157, 163. Literatura dotycząca J. Rostafińskiego jest bardzo bogata. Do najważniejszych prac omawiających jego życie i dorobek naukowy można zaliczyć: [anonim], *Biografia ś.p. Józefa Rostafińskiego*, „Czasopismo Przyrodnicze", t. 2

Jednym z jego pierwszych działań na polu historii botaniki i roślin uprawnych w Polsce było rozpisanie ankiety, dzięki której chciał zebrać ludowe nazwy roślin używane na ziemiach polskich oraz różnorakie zastosowania tych roślin. Kwestionariusz z pytaniami opublikował 14 VII 1883 krakowski „Czas", a przez następne cztery miesiące – ponad 30 innych czasopism wychodzących na terenie trzech zaborów. Z zachowanych katalogów wynika, że w ankiecie wzięło udział prawie 370 osób, nadsyłając blisko 860 listów, z których znaczna część zachowała[10]. Kwestionariusz w najobszerniejszym czwartym wydaniu liczył 79 pytań dotyczących 129 gatunków roślin. Za pośrednictwem ankiety Józef Rostafiński otrzymał niezmiernie bogaty materiał informacyjny dotyczący ludowego nazewnictwa roślin, sposobów i historii ich uprawy, rozpowszechnienia poszczególnych gatunków oraz zwyczajów i wierzeń z nimi związanych. Danych tych nigdy w całości nie wykorzystał[11].

Autorzy listów dotyczących Żywiecczyzny

Wśród listów otrzymanych w odpowiedzi na ankietę trzy nadesłano z Żywiecczyzny lub z miejscowości sąsiednich. Ich autorami byli: dr Xawery Chrzanowski (zob. fot. 1), adwokat w Kętach, Nikodem Bojakowski (zob. fot. 2), nauczyciel w Łękach koło Kęt oraz Leon Rzeszowski, nauczyciel kierujący z Hałcnowa koło Białej Krakowskiej. Niestety, z samego Żywca brak odpowiedzi. Należy zaznaczyć, że informacje dotyczące Żywiecczyzny mogą znajdować się także w listach wysłanych z innych rejonów. Dlatego pełne informacje o ludowym nazewnictwie i użytkowaniu roślin na omawianym terenie będą dostępne dopiero po opracowaniu wszystkich nadesłanych odpowiedzi. Trzej wyżej wymienieni respondenci ludowe nazwy i zastosowania różnych gatunków roślin znali bądź z dzieciństwa (te informacje dotyczą innych rejonów niż Żywiecczyzna), bądź czerpali z własnych obserwacji czynionych podczas wycieczek lub rozmów z miejscową ludnością (wtedy informacje dotyczą ówczesnych starostw żywieckiego i bialskiego)[12]. Tylko tę drugą grupę danych analizowałem.

Odpowiedzi nadesłane przez Leona Rzeszowskiego (dwa listy: Hałcnów, 31 VIII 1883 i 7 II 1884) na ankietę opublikowaną w krakowskim „Czasie"[13] są najobszerniejsze,

---

(1928), nr 4, s. 81–85; W. Grębecka, *Prace Józefa Rostafińskiego na tle tradycji historii botaniki w Polsce*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", t. 31 (1986), nr 2, s. 491–504; B. Hryniewiecki, *Józef Rostafiński (1850–1928) w setną rocznicę urodzin*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae", t. 20 (1951), supplementum, s. 47–76; H. Bukowiecki, *Rostafiński Józef Tomasz (1850–1928)*, w: *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987, s. 453–454; S. Kulczyński, *Józef Rostafiński*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae", t. 6 (1928), nr 4, s. 391–395; Z. Kosiek, *Rostafiński Józef Tomasz (1850–1928)*, PSB, t. 32 (1989), s. 147–151; A. Zemanek, *Józef Rostafiński (1850–1928)*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi. Część* I: *Biografie uczonych*, red. A. Zemanek, Kraków 2000, s. 89–100; *Józef Rostafiński – botanik i humanista*, Komisja Historii Nauki PAU. Monografie, t. 1, red. A. Zemanek, Kraków 2000, ss. 340. Bibliografia całości literatury o J. Rostafińskim wydanej do 2000 zob. T. Majewski, *Bibliografia publikacji dotyczących Józefa Rostafińskiego*, w: *Józef Rostafiński – botanik i humanista...*, s. 301–329.

[10] Listy znajdują się obecnie w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego (w Muzeum Botanicznym).

[11] P. Köhler, *Ankieta Józefa Rostafińskiego z 1883 roku dotycząca...*, s. 89–119.

[12] „Mam z ludem wiele do czynienia, w wolnym czasie robię częste i dalekie wycieczki" (L. Rzeszowski, Hałcnów, 31 VIII 1883).

[13] J. Rostafiński, *Odezwa*, „Czas", nr 157 z 14 VII 1883, s. 2–3.

zawierają również najwięcej danych. Autor był botanikiem-amatorem, dlatego często obok ludowych podawał również naukowe nazwy łacińskie. Posługiwał się, jak sam pisze, niemieckim podręcznikiem do botaniki[14]. List wcześniejszy zawiera odpowiedzi na poszczególne pytania kwestionariusza ankiety. Późniejszy list natomiast przynosi obszerne informacje uporządkowane według następujących zagadnień: „zboża, warzywa i owoce ogrodowe", „zwyczaje i przesądy", „zagadki", „nazwy i używanie niektórych roślin[15]" oraz „leczenie dzieci na robaki skórne". Xawery Chrzanowski swój list z 13 VIII 1883 napisał z Kęt w odpowiedzi na pytania ankiety publikowane w czterech częściach w „Gazecie Krakowskiej"[16], a Nikodem Bojakowski (Łęki koło Kęt, 26 IX 1883) – w odpowiedzi na kwestionariusz zamieszczony w trzech odcinkach w lwowskiej „Szkole"[17]. Odpowiedzi obu tych respondentów są znacznie krótsze niż pierwszego, zawierają też mniej danych.

Granice geograficzne opracowania

Autorzy listów najczęściej nie podawali precyzyjnych informacji dotyczących występowania lub zasięgu danej nazwy czy zwyczaju ludowego poprzez wymienienie nazw miejscowości. Często używali określeń opisowych typu: „w starostwie Bialskiem i Żywieckiem", „na Żywiecczyźnie", „w okolicy Białej i Żywca", lub trochę dokładniejszych, np.: „w okolicach Kęt, Wilamowic i Żywca", „w okolicach Białej" czy „koło Wilamowic i Białej". Z tego względu obszar, którego dotyczy poniższe opracowanie, obejmuje Żywiecczyznę rozumianą jako tereny leżące wokół miasta Żywca wraz z przyległą częścią Beskidu Żywieckiego, a na północ sięgające aż do linii Andrychów–Kęty–Wilamowice–Hałcnów.

Użytkowanie roślin na Żywiecczyźnie

Trzej autorzy listów przysłali informacje dotyczące roślin, wśród których zidentyfikowałem 114 gatunków (łącznie z oznaczeniami wątpliwymi, ale prawdopodobnymi) i 12 podgatunków oraz 17 rodzajów. Można je zaliczyć do 7 grup: rośliny spożywcze, ozdobne, barwierskie, lecznicze, magiczne, święcone i włóknodajne.

---

[14] List L. Rzeszowskiego z 31 VIII 1883. Autor nie podaje, niestety, tytułu owego podręcznika.

[15] W tym dziale L. Rzeszowski podaje, oprócz innych informacji, np. o zastosowaniu, naukowe nazwy łacińskie poszczególnych gatunków roślin i odpowiadające im nazwy ludowe.

[16] J. Rostafiński, *W sprawie hodowli i użytków roślin w Polsce*, „Gazeta Krakowska" III, nr 169 z 28 VII 1883, s. 3; nr 170 z 29 VII 1883, s. 3; nr 174 z 3 VIII 1883, s. 3; nr 178 z 8 VIII 1883, s. 3.

[17] *Idem*, *Odezwa w sprawie zbierania materyałów do historyi hodowli i użytku roślin*, „Szkoła" XVI, nr 31 z 4 VIII 1883, s. 245–246; *idem*, *Jeszcze w sprawie odezwy dr. Rostafińskiego*, „Szkoła" XVI, nr 33 z 18 VIII 1883, s. 263; *idem*, *(List Dra Rostafińskiego)*, „Szkoła" XVI, nr 36 z 8 IX 1883, s. 285–286.

A. Rośliny spożywcze

Największą grupę roślin (59 gatunków i odmian) stanowiły rośliny spożywcze, czyli takie, których owoce, liście lub korzenie spożywane były bądź w stanie surowym, bądź po uprzednim ugotowaniu. Większość z nich uprawiana była na polach, w sadach lub w przydomowych ogródkach. Nieliczne (7 gatunków) zbierane były ze stanu dzikiego. Rośliny spożywcze można podzielić na kilka grup: zboża, warzywa, owoce, rośliny przyprawowe oraz pastewne.

Spośród zbóż, nazywanych na tym terenie również „obiel", uprawiano zarówno gatunki obecnie znane: jęczmień zwyczajny (*Hordeum vulgare* L.[18]), owies zwyczajny (*Avena sativa* L.), proso zwyczajne (*Panicum miliaceum* L.) służące do otrzymywania kaszy jaglanej[19], pszenicę zwyczajną (*Triticum aestivum* L.), żyto zwyczajne (*Secale cereale* L.), jak i pszenicę orkisz (*Triticum spelta* L.) – dawny gatunek zboża, który powoli zaczął wychodzić już z uprawy[20]. Większość z tych gatunków uprawiana była w kilku odmianach, mających odrębne nazwy. Wykaz tych nazw zawiera Aneks. Na uwagę zasługuje informacja o spożywczym zastosowaniu gatunku trawy o nazwie stokłosa żytnia (*Bromus secalinus* L.)[21]. Owoce (ziarniaki) tego gatunku były spożywane już od neolitu. W czasach historycznych, szczególnie w okresach głodu, sporządzano z nich zacierkę, kaszę i wypiekano trochę gorzki, ale jadalny chleb[22]. Na omawianym terenie nadal utrzymywał się ten zwyczaj: z ziaren wyrabiano kaszę lub zmielone dodawano jako domieszkę do mąki jęczmiennej i żytniej i używano do wypieku chleba. Mąka owsiana w górskich rejonach Żywiecczyzny służyła do wypieku placków i przygotowania zupy o nazwie żur. W innych rejonach żur przygotowywano z mąki żytniej lub buraków.

Spośród warzyw na omawianym terenie uprawiano 13 gatunków (w tym jeden w kilku odmianach botanicznych): brukiew zwaną też karpielami, kwakami i kwaczkami (*Brassica napus* L. subsp. *napobrassica* (L.) O. Schwarz), buraki ćwikłowe (*Beta vulgaris* L. subsp. *vulgaris* convar. *crassa* Alef. var. *conditiva* Alef.), cebulę (*Allium cepa* L.), czosnek (*Allium sativum* L.), fasolę (*Phaseolus vulgaris* L.), groch (*Pisum sativum* L.), kalarepę (*Brassica oleracea* L. convar. *acephala* (DC) Alef. var. *gongylodes* L.), kapustę głowiastą (*Brassica oleracea* L. convar. *capitata* (L.) Alef. var. *capitata* L.), marchew (*Daucus carota* L. subsp. *sativus* (Hoffm.) Arcangeli), ogórki (*Cucumis sativus* L.), pietruszkę (*Petroselinum sativum* Hoffm.), rzepę (*Brassica campestris* L. var. *rapa* (L.) Thell.), sałatę (*Lactuca sativa* L. var. *capitata* L.), szczaw (*Rumex acetosa* L.), szczypiorek (*Allium schoenoprasum* L.) i ziemniaki zwane również kartoflami (*Solanum tuberosum* L.). Znano jarmuż (*Brassica oleracea* L. convar. *acephala* (DC) Alef. var. *sabellica* L.) i kalafior właściwy (*Brassica oleracea* L. convar. *botrytis* (L.) Alef var. *botrytis* L.). Autorzy listów przesłali niewiele informacji dotyczących powyższej grupy roślin. Można przypuszczać, że zastosowanie tych roślin było tak oczywiste dla respondentów, że nie uważali za konieczne, by je podać.

---

[18] Lista zidentyfikowanych gatunków roślin, zob. Aneks.

[19] Z. Podbielkowski, *Słownik roślin użytkowych*, Warszawa 1985, s. 298.

[20] *Ibidem*, s. 301–302.

[21] W liście tylko „stokłosa".

[22] J. Mowszowicz, *Wykorzystanie dziko rosnących traw jako produktów zbożowych*, „Wiadomości Zielarskie" 1984, nr 7, s. 20–22.

Owoce 10 gatunków były zbierane w celach konsumpcyjnych. Połowa z tych gatunków była uprawiana: czereśnia ptasia trześnia (*Prunus avium* L. var. *juliana* (L.) Schüb. et Mart), grusza domowa (*Pyrus domestica* Medik.), jabłoń domowa (*Malus domestica* Borkh.), śliwa lubaszka (*Prunus domestica* L. subsp. *insititia* (L.) Bonnier & Layens) i wiśnia pospolita (*Prunus cerasus* L.). Autorzy listów nie podali, oprócz ludowych nazw odmian, innych informacji. Owoce pozostałych gatunków były zbierane ze stanu dzikiego: borówka czarna (*Vaccinium myrtillus* L.), borówka brusznica (*Vaccinium vitis-idaea* L.), jeżyna (*Rubus* sp.), malina właściwa (*Rubus idaeus* L.) i poziomka pospolita (*Fragaria vesca* L.).

Jako przypraw używano 7 gatunków. Bylica boże drzewko (*Artemisia abrotanum* L.) uprawiana była w ogródkach i następnie dodawana do kiełbas w Hałcnowie. W celach przyprawowych uprawiano jeszcze: biedrzeniec anyż (*Pimpinella anisum* L.), czarnuszkę siewną (*Nigella sativa* L.), cząber ogrodowy (*Satureja hortensis* L.) i majeran ogrodowy (*Majorana hortensis* Moench). Ze stanu dzikiego pozyskiwano kminek zwyczajny (*Carum carvi* L.) oraz bluszczyk kurdybanek (*Glechoma hederacea* L.). Liście tego ostatniego gatunku zbierano i dodawano do rosołu (podobnie jak liście pietruszki).

Rośliny pastewne były uprawiane na paszę dla bydła. Respondenci wymienili trzy gatunki: burak pastewny (*Beta vulgaris* L. subsp. *vulgaris* convar. *crassa* Alef. var. *crassa* Alef), karpiel, czyli brukiew (*Brassica napus* L. subsp. *napobrassica* (L.) O. Schwarz) i rzepę (*Brassica campestris* L. var. *rapa* (L.) Thell.). Na paszę zbierano ze stanu dzikiego barszcz zwyczajny (*Heracleum sphondylium* L.) i podagrycznik pospolity (*Aegopodium podagraria* L.).

B. Rośliny ozdobne

Rośliny ozdobne uprawiane były ze względu na dekoracyjne kwiaty. Autorzy wymienili 14 gatunków: aksamitek rozpierzchły lub wzniesiony (*Tagetes patulus* L. lub *T. erectus* L.), dalię ogrodową (*Dahlia variabilis* (Willd.) Desf.), dynię zwyczajną (może w odmianie ozdobnej?) (*Cucurbita pepo* L.), lawendę wąskolistną (*Lavandula angustifolia* Mill.), lilię białą (*Lilium candidum* L.), nagietek lekarski (*Calendula officinalis* L.), ostróżeczkę polną (*Consolida regalis* Gray), piwonię lekarską (*Paeonia officinalis* L.), rosiczkę (*Drosera* sp.), stokrotkę pospolitą (*Bellis perennis* L.) i jej formę pełnokwiatową, ślaz kędzierzawy lub dziki (*Malva crispa* L. lub *M. sylvestris* L.), tojad mordownik (*Aconitum callibotryon* Rchb.) oraz złocień maruna (*Chrysanthemum parthenium* (L.) Bernh.). Być może do tej grupy trzeba zaliczyć żabieniec babkę wodną (*Alisma plantago-aquatica* L.). Jeden z respondentów wymienił ją, lecz nie podał zastosowania. Jest to gatunek wodny wytwarzający liście o blaszkach strzałkowatych o długości do 25 cm i szerokości do 10 cm. Kwiaty ma natomiast drobne białe lub czerwonawe, zebrane w rozpierzchły kwiatostan. Należy jednak zaznaczyć, że w owych czasach rzadko w ogródkach sadzono rośliny wyłącznie ze względu na ich walory estetyczne. Najczęściej ważniejszym powodem było ich zastosowanie lecznicze.

C. Rośliny lecznicze

Rośliny lecznicze były drugą co do liczebności grupą roślin wymienionych przez respondentów. Podali oni dane dotyczące 47 gatunków. Autorzy listów bardzo często obok ludowych nazw zebrali informacje o leczniczych właściwościach tych roślin. W tej grupie znalazły się rośliny o nie tylko leczniczym zastosowaniu. Część gatunków użytkowano do innych celów, np. spożywczych. Respondenci wymienili następujące gatunki (lub rodzaje) o zastosowaniu leczniczym: babkę zwyczajną (*Plantago major* L.), bagno zwyczajne (*Ledum palustre* L.), bluszczyk kurdybanek (*Glechoma hederacea* L.), bylicę boże drzewko (*Artemisia abrotanum* L.), bylicę piołun (*Artemisia absinthium* L.), bylicę pospolitą (*Artemisia vulgaris* L.), ciemiernik (*Helleborus* sp.), dziewannę (*Verbascum* sp.), glistnik jaskółcze ziele (*Chelidonium majus* L.), gorczycę białą (*Sinapis alba* L.), groszek wiosenny (*Lathyrus vernus* (L.) Bernh.), hyzop lekarski (*Hyssopus officinalis* L.), jabłoń domową (*Malus domestica* Borkh.), jasnotę białą (*Lamium album* L.), kasztanowiec pospolity (*Aesculus hippocastanum* L.), kruszynę pospolitą (*Frangula alnus* Mill.), lubczyk ogrodowy (*Levisticum officinale* W. D. J. Koch), lulek czarny (*Hyoscyamus niger* L.), lnicę (*Linaria* sp.), macierzankę piaskową (*Thymus serpyllum* L. emend. Fr.), mak lekarski (*Papaver somniferum* L.), miętę pieprzową (*Mentha piperita* L.), miętę polej (*Mentha pulegium* L.), nagietek lekarski (*Calendula officinalis* L.), niecierpek pospolity (*Impatiens noli-tangere* L.), oman (*Inula* sp.), ostropest plamisty (*Silybum marianum* (L.) Gaertn.), orzech włoski (*Juglans regia* L.), pałkę (*Typha* sp.), pieprzycę siewną (*Lepidium sativum* L.), pięciornik kurze ziele (*Potentilla erecta* (L.) Räuschel), podbiał pospolity (*Tussilago farfara* L.), pokrzywę żegawkę (*Urtica urens* L.), rojnik murowy (*Sempervivum tectorum* L.), rozchodnik ostry (*Sedum acre* L.), rozchodnik (*Sedum* sp.), różę dziką (*Rosa canina* L.), różę (*Rosa* sp.), rukiew wodną (*Nasturtium officinale* Br.), rumianek pospolity (*Matricaria chamomilla* L.), rutę zwyczajną (*Ruta graveolens* L.), szałwię lekarską (*Salvia officinalis* L.), tojeść rozesłaną (*Lysimachia nummularia* L.), werbenę pospolitą (*Verbena officinalis* L.), wilczomlecz (*Euphorbia* sp.), wierzbówkę (*Epilobium* sp.), wrotycz pospolity (*Tanacetum vulgare* L.) i żywokost lekarski (*Symphytum officinale* L.). Opis leczniczych zastosowań poszczególnych gatunków znajduje się w Aneksie.

D. Rośliny święcone

Zwyczaj święcenia roślin[23] praktykowano nie tylko w dniu Matki Boskiej Zielnej (15 VIII), ale i w św. Błażeja (3 II). Respondenci podali następujące gatunki (lub rodzaje), które święcono: bylicę piołun (*Artemisia absinthium* L.), bylicę pospolitą (*Artemisia vulgaris* L.), dziurawiec (*Hypericum* sp.), jabłoń domową (*Malus domestica* Borkh.), jałowiec pospolity (*Juniperus communis* L.), jemiołę pospolitą (*Viscum album* L.), lubczyk ogrodowy (*Levisticum officinale* W. D. J. Koch), rozchodnik ostry (*Sedum acre* L.), rozchodnik (*Sedum* sp.), szałwię lekarską (*Salvia officinalis* L.), wierzbę iwę (*Salix caprea* L.) i wierzbę (*Salix* sp.). W niektórych przypadkach autorzy listów wymienili

[23] Nie używam terminu „święcenie ziół", ponieważ święcono nie tylko rośliny zielne (czyli zioła), lecz również gałązki drzew.

dalsze zastosowanie tych święconych roślin. Najczęściej służyły do celów leczniczych, i to zarówno dla ludzi, jak i dla zwierząt gospodarskich.

E. Rośliny magiczne

Autorzy listów podali magiczne zastosowania 5 gatunków: cebuli (*Allium cepa* L.), jęczmienia zwyczajnego (*Hordeum vulgare* L.), przytulii czepnej (*Galium aparine* L.), róży dzikiej (*Rosa canina* L.) oraz ruty zwyczajnej (*Ruta graveolens* L.). Magiczne zastosowania lub zwyczaje magiczne związane z tymi gatunkami podane są w Aneksie.

F. Rośliny barwierskie

Ludność tamtych terenów, a szczególnie okolic Białej, kupowała barwniki do farbowania tkanin, nie uzyskiwała ich z roślin. Ludność sama barwiła jajka na Wielkanoc, używając łupin lub liści następujących gatunków: cebuli (*Allium cepa* L.), owsa zwyczajnego (*Avena sativa* L.) i żyta zwyczajnego (*Secale cereale* L.). Jeden z respondentów wymienił sposoby barwienia pisanek na różne kolory: „gotują w suchej owsianej słomie – na żółto, w liściach zielonych żyta – na zielono, w wierzchnich łupinach cebuli – na żółto, we fernebuku[24] – na czerwono".

G. Rośliny włóknodajne

Respondenci wymieniają tylko dwa gatunki włóknodajne: len zwyczajny (*Linum usitatissimum* L.) i rutę zwyczajną (*Ruta graveolens* L.). Ten ostatni gatunek nie był powszechnie znany jako włóknodajny. Szkoda, że autor listu nie podał jakichś bliższych informacji na ten temat.

H. Zwyczaje, przesądy, zagadki związane z roślinami

Poniżej podaję opisy przesądów i zwyczajów, a także zagadki związane z roślinami. Informacje te są cytatami z listów.

– Koło Białej (w Hałcnowie) przesąd: podczas zapalania pieca (chlebowego) toczy anioł z diabłem spór na kominie o to, czy gospodyni będzie piekła placek lub nie. Jeśli piecze – strąca anioł diabła w ogień, jeśli nie – dzieje się przeciwnie.

– Przy siewie i sadzeniu jarzyn lub drzew uważa lud powszechnie, aby tego nie czynić 1) na nowiu, 2) w suche dni, 3) w dni feralne. Jęczmień i groch na nowiu siany jest bardzo twardy, inne rośliny albo niedorodne, albo zepsuciu podległe. Drzewa owocowe zaszczepione w tych trzech czasach albo się nie przyjmują, albo nie będą rodziły.

– Woda i ogarki święcone w Wielką Sobotę są środkiem ochronnym przeciw piorunom, gradobiciu i ulewom na polach. W tym celu w pierwszy lub drugi dzień Wielkanocy obchodzi lud swe pola, skrapia je święconą wodą i zatyka ogarki w zagonach.

[24] Poprawnie: fernambuk. Było to czerwonofioletowe, twarde drewno z drzewa *Caesalpinia echinata*, rosnącego głównie we wschodniej Brazylii, używane do wyrobu barwników, mebli, łodzi, smyczków do instrumentów muzycznych itp.

– Jabłka w dzień św. Błażeja święcone są skuteczne przeciw bólom gardła.

– Drzewa owocowe powinny w Wilią Bożego Narodzenia dostać kolędę, tj. należy je obwiązać powrósłem.

– W Wielką Sobotę, kiedy dzwony „rozwiazują", tj. podczas dzwonienia na „Gloria", należy drzewem dobrze trząść. Jeszcze lepiej nabrać ciasta z byle jakiej mąki i podczas tego dzwonienia drzewo szybko oblepić dokoła i silnie trząść. Takie drzewo musi rodzić w następnym roku owoce, zaręczał mi jeden ogrodnik-chłop w sekrecie. Gdym go spytał dlaczego tego nie robi, wymówił się, iż go zawsze coś zajdzie, ale że to święta prawda.

– Stół do kolacyi w Wilią zasłany sianem. Na kolacyą gotują wszystkiego po trosze, co sieją i sadzą, aby się darzyło. Każdy domownik powinien każdą potrawę jeść, aby był cały rok zdrowym.

– W Wilią ułupać z cebuli 12 kawałków, ułożyć je szeregiem poczynając od pierwszego do ostatniego na każdy miesiąc jeden, poczem na każdy kawałek nasypać soli. Jeśli nazajutrz zobaczy się, iż sól stopniała, np. w kawałku na maj wyznaczonym, będzie maj mokry, jeśli zaś nie stopniała – będzie maj suchy.

– Jeśli resztki czy to potraw czy odpadków z nich (np. ości) pozostałych od Wilii, gdziekolwiek wyrzucimy, wyrośnie w tym miejscu maruna (*Chrysanthemum parthenium*).

– W tych stronach do pracy polnej jak np. orka mówi się „Boże dopomagaj", przy młóceniu, kopaniu ziemniaków – „Boże naspórz", przy zakupie – „Szczęść Boże".

Zagadki

– W lesie było, liście miało, teraz nosi duszę, ciało. [kolebka]
– Wesołe drzewo wesoło śpiewa, koń nad baranem ogonem kiwa. [skrzypce]
– W lesie było, liście miało, przyszło na świat zazgrzytało. [skrzypce]
– Stoi przy drodze na jednej nodze, kto się go tchnie, to go pchnie. [oset]
– Stoi laseczka, na niej pałeczka, mógłbym przysiąc, że w niej tysiąc. [mak]
– Babskie rzemiosło do koła obrosło. Tam tylko gołe, gdzie wkłada się kołek. [Kądziel. Krężel do koła obwinięty lnem, tylko otwór na kij od przysiadki jest goły]
– W kościele święci, na kościele gonty z jedli. [z jedli tj. z jodłowego drzewa święci zrobieni w kościele i gonty na kościele]
– Kiedy najwięcej dziurek do nieba? [Po żniwach – bo na ścierniskach każde źdźbło obrócone dziurką do nieba]

Leczenie dzieci na robaki skórne

„W naszej wsi byłem świadkiem następującej kuracyi, o której skuteczności dostatecznie się przekonałem. Chłopiec szkolny Beck Franciszek chorował na robaki, których miał pełno pod skórą. Nie wiem czy to były t.z. po niemiecku «Comedonenmilben» czy inne dosyć, że chłopiec nikł w oczach. Zawołana baba przedsięwzięła z nim następującą kuracyę. Wykąpano chłopca w kąpieli z wrotyczu, piołunu, bożego drzewka, macierzan-

ki itp. ziół, sporządzonej, następnie urobiono rzadkie ciasto z kapuśnicy i mąki żytniej, i ciastem tym nacierano całego chłopca, szczególnie zaś plecy i piersi. Robaczki wskutek tego wychodziły, a raczej wystawiały główki, jak punkciki ponad skórą, poczem je brzytwą zeskrobywano. Po kilkurazowej operacyi chłopiec wyzdrowiał i pozbył się robactwa. Kuracya ta według przesądu babskiego tylko w dzień postny odbywać się może. Robaki nie zawsze wyłażą pod ciastem z kapuśnicą, czasem trzeba zamiast kapuśnicy wziąć miodu lub masła. U małych dzieci ściera się robaki nie brzytwą, lecz skórką z chleba".

Kilka słów podsumowania

Wnioskowanie na temat ludowej wiedzy botanicznej danego obszaru na podstawie fragmentarycznych danych jest nieuprawnione. Niestety, informacje zawarte w trzech analizowanych listach są daleko niekompletne. Pomimo to rzucają pewne światło na etnobotanikę Żywiecczyzny trzeciej ćwierci XIX wieku. Ponad 100 gatunków roślin było ówcześnie znanych i użytkowanych przez tamtejszą ludność. Największą grupę stanowiły rośliny spożywcze. Spośród nich na uwagę zasługuje gatunek trawy o nazwie stokłosa żytnia. Utrzymywanie się jego spożywczego użycia byłoby starą cechą tamtejszej kultury kulinarnej. Warte wzmianki jest również przyprawowe zastosowanie liści bluszczyku kurdybanka. Rośliny lecznicze były drugą co do liczebności grupą roślin wymienionych przez respondentów. Było to zrozumiałe, gdyż ludność używała prostych leków pochodzenia roślinnego na najczęściej trapiące ją dolegliwości. Rośliny święcone i magiczne miały równiez zastosowania lecznicze, służyły tez do uzyskania wiedzy, przynajmniej cząstkowej, o przyszłości (o pogodzie, wysokości plonów, urodzaju lub głodzie itp.). Przytoczone przez respondentów ludowe zagadki, zwyczaje czy przesądy związane z roślinami są niewielkim przyczynkiem do poznania kultury niematerialnej ówczesnej ludności. Opracowanie całości ankiety J. Rostafińskiego być może przyniesie dalsze informacje o etnobotanice Żywiecczyzny.

Aneks
Alfabetyczny wykaz gatunków roślin

Informacje dotyczące poszczególnych gatunków roślin składają się z następujących elementów:

– łacińska botaniczna nazwa gatunku wraz ze skrótem nazwiska autora opisu gatunku[25]; w przypadku, gdy nazwa ta różni się od podanej przez „czeklistę" polskich roślin[26], to nazwa z tego ostatniego opracowania podana jest po znaku równości =

– polska botaniczna nazwa gatunku ujęta jest w nawias okrągły ()

– nazwy roślin podane przez respondentów ujęte są w pojedynczy cudzysłów '', podobnie nazwy odmian

– informacje o zastosowaniach i sposobach użytkowania poszczególnych gatunków będące cytatami z listów

– w nawiasy kwadratowe ujęte są moje uzupełnienia

– każdorazowo gdy nazwa łacińska podana jest przez autora listu, jest to potwierdzone: [!]

Avena sativa L. (owies zwyczajny) – 'owies'; odmiany: 'rychlik', 'kawcok' czarny owies, 'siwok' szary, 'wierzbiok' wysoki w słomę, 'turcok' w jedną stronę ziarnka, 'amerykański' ma dłuższe i grubsze ziarno od rychlika, 'słowień'

– na Żywiecczyźnie żur robią z mąki owsianej, w górach pieką z owsa placki i gotują żur

Aconitum callibotryon Rchb. = *Aconitum plicatum* Köhler ex Rchb. (tojad mordownik) – 'trzewiczki' [!]

Aegopodium podagraria L. (podagrycznik pospolity) – 'gierowina'[27]

– dla bydła

Aesculus hippocastanum L. (kasztanowiec pospolity)

– owoc moczą w wódce, albo trą, mieszają z wodą lub wódką – na 'morzysko' [!]

Alisma plantago-aquatica L. (żabieniec babka wodna) – 'żabie ziele' [!]

Allium cepa L. (cebula) – 'cebula'

Allium sativum L. (czosnek pospolity) – 'czosnek'

Allium schoenoprasum L. (szczypiorek) – 'łucek' – szczypiorek nazywany koło Kęt, 'szczypiórek'

Anethum graveolens L. (koper ogrodowy) – 'koper'

– uprawiany w pańskich ogrodach [w okolicach Kęt]

Archangelica officinalis Hoffm. = *Angelica archangelica* L. (arcydzięgiel litwor) lub *Angelica silvestris* L. (dzięgiel leśny) [pod nazwą 'dzięgiel' mogły kryć się oba wymienione gatunki; pierwszy z nich to roślina górska, przyprawowa i lecznicza, drugi to również lecznicza roślina rosnąca na całym obszarze Polski] – 'dzięgiel'

---

[25] Posługiwałem się opracowaniem: Z. Podbielkowski, *Słownik roślin...*, *passim*.

[26] Z. Mirek, H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając, M. Zając, *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*, Kraków 2002, ss. 442.

[27] Identyfikacja na podstawie: E. Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich* [...], t. 1: *Słownik polsko-łaciński*, Warszawa 1889, ss. LXIV, 546.

– lud hoduje [w okolicach Kęt]

Arctium lappa L. (łopian większy) – 'dziadowskie wszy' [!] – ponieważ nasienie czepia się sukni

Artemisia abrotanum L. (bylica boże drzewko) – 'boże drzewko'

– smażą w niesłonem maśle na rany [w okolicach Kęt], hodują w ogródkach [w okolicach Kęt], dodają do kiełbas w Hałcnowie, smażą w maśle do użytku zewnętrznego i wewnętrznego w brzusznych cierpieniach u kobiet i w cierpieniach macicznych, zewnętrznie tylko na stłuczone ciemię u małych dzieci

Artemisia absinthium L. (bylica piołun) – 'piołun' [!]

– święcą z zielem; wódka, w której mókł piołun, skuteczna na 'morzyska' (bóle brzuszne); w maju moczą powszechnie piołun w okowicie aż nabierze barwy zielonej

Artemisia vulgaris L. (bylica pospolita) – 'bylica' [!] – biała lub modra według tego czy łodyga czerwonawa lub zielona

– odwar bylicy na kąpiele przeciw suchotom, do wymywania ran, wewnętrznie przeciw chorobom płucnym; ziele to święcą także dla bydła

Asarum europaeum L. (kopytnik pospolity) – 'przylaszczka' [!]

Bellis perennis L. (stokrotka pospolita) – 'sierotki' [!]

Bellis perennis fl. pleno (stokrotka pospolita forma pełnokwiatowa) – 'stokrótki' [!]

Beta vulgaris L. subsp. *vulgaris* convar. *crassa* Alef. var. *conditiva* Alef. (burak korzeniowy, burak czerwony, burak ćwikłowy) – 'burak', 'buraki' [w okolicach Kęt], 'burak ćwikłowy' w okolicach Białej nazywają buraki w kolorze ciemno czerwonym, 'ćwikła' – burak czerwony [w okolicach Kęt w odróżnieniu od 'buraka', czyli buraka pastewnego]

– 'ćwikła' to potrawa chrzanem przyprawiona, rodzaj sałaty do sztuki mięsa

Beta vulgaris L. subsp. *vulgaris* convar. *crassa* Alef. var. *crassa* Alef. (burak pastewny) – 'burak' – burak biały [w przeciwieństwie do 'ćwikły', w okolicach Kęt]

Brassica campestris L. var. *rapa* (L.) Thell. = *Brassica rapa* L. (rzepa) – 'rzepa' [w okolicach Kęt]

– w tych stronach nader mało siewają i to przeważnie dla bydła [Hałcnów]

Brassica napus L. subsp. *napobrassica* (L.) O. Schwarz (karpiel, brukiew) – 'brukiew' – po ogrodach mieszczan, 'karpiele' [w okolicach Kęt], 'kwaczki' – w żywieckiem, bialskiem, 'kwak' – w starostwach bialskiem i żywieckiem, 'karpiel' zaś rzadko, 'kwaki' – karpiele nazywane koło Kęt

– służą za pokarm dla bydła i ludzi

Brassica oleracea L. convar. *acephala* (DC) Alef. var. *gongylodes* L. = *Brassica rupestris* Raf. subsp. *gongylodes* (L.) Janch. (kalarepa) – 'kalarepa'

Brassica oleracea L. convar. *acephala* (DC) Alef. var. *sabellica* L. (jarmuż) – 'jarmuż'

Brassica oleracea L. convar. *botrytis* (L.) Alef var. *botrytis* L. (kalafior właściwy) – 'kalafiory'

Brassica oleracea L. convar. *capitata* (L.) Alef. var. *capitata* L. (kapusta głowiasta właściwa) – 'kapusta' [w okolicach Kęt], 'kapusta' – po ogrodach mieszczan

– 'kwaśnica' – zupa z kapusty w okolicach Białej

Brassica oleracea L. convar. *capitata* (L.) Alef. var. *sabauda* L. (kapusta włoska) – 'kapusta włoska'

Bromus prawdopodobnie *B. secalinus* L. (stokłosa żytnia) – 'stokłosa'

– na kaszę lub mieszana z jęczmieniem i żytem na chleb

Calendula officinalis L. (nagietek lekarski) – 'nagiętki', 'nogietki' [!]
– lud hoduje [w okolicach Kęt], liście dobre na rany i skaleczenia

Caltha palustris L. (knieć błotna) – 'kaczyniec' [!]

Cannabis sativa L. (konopie siewne – gatunek dwupienny: na roślinach męskich są tylko kwiaty męskie, na żeńskich – tylko żeńskie) – 'płaskonki' [!] – rośliny męskie

Carthamus tinctorius L. (krokosz barwierski) – 'krokosz'
– lud zna lecz go nie hoduje, kupuje tylko, kwiat gotuje we wodzie i wlewa potem do mąki i sera, aby ciasto na placki i ser były żółte; niektórzy organiści dają do opłatków

Carum carvi L. (kminek zwyczajny) – 'kminek'
– zbierają po polach

Chelidonium majus L. (glistnik jaskółcze ziele), *Euphorbia* sp. (wilczomlecz) – 'mlecz' [!], *Euphorbia*, *Chelidonium* tudzież prawie wszystkie rośliny o soku mlecznym lub żółtym
– sok ma gubić brodawki

Chrysanthemum parthenium (L.) Bernh. (złocień maruna) = *Tanacetum parthenium* (L.) Sch. Bip. – 'maruna', 'marunka'
– lud hoduje

Consolida regalis Gray (ostróżeczka polna) – 'sroczka'[28]
– lud hoduje

Cucumis sativus L. (ogórek) – 'ogórki' – po ogrodach mieszczan, 'ogórki' – tutaj prawie każdy te ogrodowiny pielęgnuje, a niektórzy nawet w znacznej ilości

Cucurbita pepo L. [może convar. *microcarpa* Greb.?] (dynia zwyczajna [może odmiana ozdobna?]) – 'bania', 'dynia'
– uprawiają dla ozdoby [w okolicach Kęt]

Cuscuta sp. (kanianka) – 'jedwab' [!]

Dahlia variabilis (Willd.) Desf. (dalia ogrodowa) = *Dahlia hybrida* Hort. – 'georginie', 'georgonijo', 'gorgonija'

Daucus carota L. subsp. *sativus* (Hoffm.) Arcangeli (marchew siewna, marchew ogrodowa) – 'marchew' [w okolicach Kęt], 'marchew' – po ogrodach mieszczan

Drosera sp. (rosiczka) – 'rosiczka'
– lud hoduje

Epilobium sp. (wierzbówka) – 'glistowe ziele' [!]
– zażywane z kwaśnicą lub maślanką skuteczne przeciw robakom [Hałcnów]

Evonymus sp. (trzmielina) – 'baranie jajka' [!]

Fragaria vesca L. (poziomka pospolita) – 'poziomki'

Frangula alnus Mill. (kruszyna pospolita) – 'kruszyna' [!]
– kora skrobana na dół sprawia rozwolnienie, do góry – wymioty; środek używany w żółtaczce i upartym zatwardzeniu

Galium aparine L. (przytulia czepna) – 'przytulia' [!]
– często używa zwrotu „potrzeba jej/mu ziela przytulii, nasięzrał i pójdź ku mnie", tudzież podobnego zwrotu o „zachciewanem zielu" i „adamowym korzeniu"

Glechoma hederacea L. (bluszczyk kurdybanek) – 'kurdybanek' [!], 'kurdybanek'

---

[28] *Ibidem*.

– rośnie dziko, nie uprawiają, liście przykładają na wszelkie skaleczenia, kładą także z braku pietruszki do rosołu, świeże nasiona jedzą dzieci [w okolicach Kęt]

Helianthus annuus L. (słonecznik zwyczajny) – 'słoneczniki'

– lud hoduje na olej [w okolicach Kęt]

Helleborus sp. (ciemiernik) – 'zaprawne ziele' [!]

– korzeń zaprawiają świniom w uszy (małżowinę) w skutek czego takowa się ropi [ropieje], na jaką to chorobę czynią, nie wiadomo

Heracleum sphondylium L. (barszcz zwyczajny) – 'barszczowina'

– dla bydła

Hordeum vulgare L. (jęczmień zwyczajny) – 'jęczmień', 'pęcok'

– prócz pożywienia jako 'pęcok' w stępie utłuczony, używany bywa na spędzenia jęczmienia (chrosty) z powiek. W tym celu opluwa się ziarnka jęczmienia, rzuca się je przez głowę na ogień lub gorącą blachę i ucieka szybko, aby nie słyszeć, jak ziarnka z gorąca pękały będą

Hyoscyamus prawdopodobnie *H. niger* L. (lulek czarny)

– liśćmi i nasieniem kadzą się dotknięci bólem zębów [!]

Hypericum sp. (dziurawiec)

– bywa święcone w zielu [!]

Hyssopus officinalis L. (hyzop lekarski) – 'izopek' [!], 'józefek' [!], 'józofek' [!]

– z szałwią gotują na duszność [w okolicach Kęt], lud hoduje w ogródkach na lekarstwa, czyści 'wnętrze', bardzo dobre na 'krzypotę'

Impatiens noli-tangere L. (niecierpek pospolity)

– odwar ziela dzieciom dają na 'zlęk' [Hałcnów] [!]

Inula sp. (oman) – 'pakośnikowe ziele' [!]

– hodowane tutaj po ogrodach a używane do spędzania 'pakośnika' u bydła

Juglans regia L. (orzech włoski)

– liście na rany, zielone, miękkie orzechy moczą w wódce na 'morzysko' [!]

Juniperus communis L. (jałowiec pospolity)

– gałązek używają do palm [Bialskie] [!]

Lactuca sativa L. var. *capitata* L. (sałata siewna odmiana głowiasta) – 'sałata'

– po ogrodach mieszczan, tutaj prawie każdy te ogrodowiny pielęgnuje, a niektórzy nawet w znacznej ilości, jedzą na surowo [w okolicach Kęt]

Lamium album L. (jasnota biała) – 'głucha pokrzywa' [!]

– kwiat jako herbata skuteczny na kaszel

Larix decidua Mill. (modrzew europejski) – 'modrzeń' [!], 'brzym' [!]

Lathyrus vernus (L.) Bernh. (groszek wiosenny)

– na kąpiele przeciw suchotom [!]

Lavandula angustifolia Mill. (lawenda wąskolistna) – 'lewanda'

– lud hoduje

Ledum palustre L. (bagno zwyczajne) – 'bagno', 'świńskie ziele' [!]

– na kaszel u nierogacizny

Lepidium sativum L. (pieprzyca siewna) – 'fere mere' [!]

– ziarna tarte z wodą lub wódką przeciw konwulsyom u dzieci [Hałcnów], Bialanie używają

Levisticum officinale W. D. J. Koch (lubczyk ogrodowy) – 'lubczyk' [!], 'lubszczyk'

– lud hoduje; ziele święcą dla bydła; suszone łodygi palone na sposób cygara z zaciąganiem się są nieomylnym środkiem na ból gardła połączony z 'grucami'

Lilium candidum L. (lilia biała) – 'lilije'

– lud hoduje

Linaria sp. (lnica) – 'czyścica' [!]

– odwar zewnętrznie przeciw kurczowi i robakom, zewnętrznie przeciw świerzbowi

Linum usitatissimum L. (len zwyczajny) – 'len', 'praglec' – len nazywany koło Kęt

– uprawia na przędziwo; ma być bardzo dobry na włókna; uprawiają w całej okolicy

Majorana hortensis Moench (majeran ogrodowy) = *Origanum majorana* L. [niektóre z nazw mogą również odnosić się do innego gatunku – *Rosmarinus officinalis* L.] – 'majeran', 'majeranek', 'majeron', 'rozmajeron', 'rozmaryn'

– lud hoduje

Malus domestica Borkh. (jabłoń domowa) – 'jabłka', odmiany: 'świętojanki', 'miodówki'

– 'jabłka' [oraz 'gruszki', 'śliwki'] – pożywa lud albo surowe i świeże, albo je za świeże rozgotuje i podkłóci mąką, a taka zupa zowie się 'garusem'; jabłka skrajane gotują także z kapustą; suszone owoce zwie lud 'pieczkami'

Malva crispa L. (ślaz kędzierzawy) [korona biaława lub bladolila, roślina uprawiana] lub *Malva sylvestris* L. (ślaz dziki) [korona purpuroworóżowa, roślina pospolita dziko rosnąca; na podstawie samych nazw podanych przez respondentów trudno rozstrzygnąć, o który gatunek chodzi] – 'malwy', 'malwy puste', 'ślaz biały', 'ślaz niebieski', 'szlaz lekarski'

– lud hoduje

Marrubium vulgare L. (szanta zwyczajna) – 'szanta'

Matricaria chamomilla l. (rumianek pospolity) = *Chamomilla recutita* (L.) Rauschert – 'rumianek'

– zbierają po polach [w okolicach Kęt]

Mentha piperita L. (mięta pieprzowa) = *Mentha* × *citrata* Ehrh. – 'mięta pieprzowa'

– lud hoduje w ogródkach na lekarstwa

Mentha pulegium L. (mięta polej) – 'polej'[29]

– lud hoduje w ogródkach na lekarstwa

Mentha sp. (mięta) – 'mięta'

Myosotis sp. (niezapominajka) – 'żabie oczka' [!]

Nasturtium officinale Br. (rukiew wodna)

– Bialanie używają [!]

Nepeta cataria L. (kocimiętka właściwa) – 'kocie ziele' [!]

Nigella sativa L. (czarnuszka siewna) – 'czarnuszka'

– lud hoduje

Orchis sp. (storczyk) – 'kukułcze ziele' [!]

Oxalis acetosella L. (szczawik zajęczy) – 'zajęcza kapusta' [!]

Padus avium Mill. (czeremcha zwyczajna) – 'korcipki' [!]

Paeonia officinalis L. (piwonia lekarska) – 'piwowonia', 'piwowonie'

– lud hoduje [w okolicach Kęt]

Panicum miliaceum L. (proso zwyczajne) – 'proso', 'jagły'

---

[29] Identyfikacja prawdopodobna.

– mało używają jako pokarmu w okolicach Kęt, używają jako pokarmu i sprowadzają, 'proso' i 'jagły' nazywają 'białą kaszą' [w okolicach Kęt]

Papaver somniferum L. (mak lekarski) – 'mak'

– główki dzieciom gotują na spanie

Petroselinum sativum Hoffm. = *Petroselinum crispum* (Mill.) A. W. Hill (pietruszka zwyczajna) – 'pietruszka'

– po ogrodach mieszczan, tutaj prawie każdy te ogrodowiny pielęgnuje, a niektórzy nawet w znacznej ilości

Phaseolus vulgaris L. (fasola zwykła) – 'fasola' z czerwonym i białym kwiatem

Pimpinella anisum L. (biedrzeniec anyż) – 'anyż'

– uprawiany w pańskich ogrodach

Pisum sativum L. (groch zwyczajny) – 'groch' o białych kwiatach i czerwonych razem na zagonie rośnie

– uprawiany na małą skalę

Plantago major L. (babka zwyczajna) – 'babka' [!]

– liśćmi okładają rany jątrzące się

Potentilla nummularia [nazwa podana przez autora listu jest błędna, ponieważ nie ma takiego gatunku; prawdopodobnie chodzi o *Lysimachia nummularia* L. (tojeść rozesłana)]

– do kąpieli przeciw suchotom [!]

Potentilla erecta (L.) Räuschel (pięciornik kurze ziele) – 'kurze ziele' [!]

– na bóle żołądka

Prunus avium L. var. *juliana* (L.) Schüb. et Mart = *Cerasus avium* (L.) Moench (czereśnia ptasia trześnia) – 'trześnie'

Prunus cerasus L. = *Cerasus vulgaris* Mill. (wiśnia pospolita) – 'wiśnie'

Prunus domestica L. subsp. *insititia* (L.) Bonnier & Layens (śliwa lubaszka) – 'śliwki', odmiany: 'damachy', 'kapki', 'kobyły', 'lubaszki'

– 'śliwki' [oraz 'jabłka', 'gruszki'] – pożywa lud albo surowe i świeże, albo je za świeże rozgotuje i podkłóci mąką, a taka zupa zowie się 'garusem'; śliwki skrajane gotują także z grochem; suszone owoce zwie lud 'pieczkami'

Pyrus domestica Medik. (grusza domowa) – 'gruszki', odmiany: 'baby', 'cegłówki', 'cukrówki', 'jakubówki', 'małgorzatki', 'miodówki', 'muszkatki', 'owsianki', 'panny', 'wawrzynki'

– 'gruszki' [oraz 'jabłka', 'śliwki'] – pożywa lud albo surowe i świeże, albo je za świeże rozgotuje i podkłóci mąką, a taka zupa zowie się 'garusem'; suszone owoce zwie lud 'pieczkami'

Rosa canina L. (róża dzika)

– narośla wskutek nakłucia *Rhodites rosae* powstałe, są lekiem na bezsenność u dzieci, którym się je kładzie do kolebki pod poduszkę; tracą jednak swą moc, jeśli je przeniesiono przez jakąkolwiek wodę

Rosa sp. (róża) – 'róże'

– kwiatem róż nakadzają się na ból zębów

Rubus subgenus *Rubus* (jeżyna)[30] – 'czernice' [!], 'ostrężnice' [!] w bialskiem

[30] Różne gatunki z podrodzaju *Rubus* o jadalnych ciemnofioletowych owocach zbiorowych wielopestkowcowych.

– bywają w stanie świeżym spożywane

Rubus idaeus L. (malina właściwa) – 'maliny'

– wieś Kozy dostarcza destylarniom bialskim kilkadziesiąt przynajmniej cetnarów malin

Rumex acetosa L. (szczaw zwyczajny) – 'szczaw'

– jedzą surowy [w okolicach Kęt]

Ruta graveolens L. (ruta zwyczajna) – 'ruta'

– lud hoduje w ogródkach do ubrania i na lekarstwa, dają organiście aby napiekł z nią opłatków, które potem lud daje bydłu jeść jako „kolędę" [w okolicach Kęt]; w tej okolicy [Hałcnów] mało jej widziałem, chociaż tu i ówdzie z rzadka się znajduje

Salix sp. (wierzba), *Salix caprea* L. (wierzba iwa) – 'wierzba' [!]

– gałązek wierzby szczególniej iwy używają na palmy i zowią je 'kociankami'

Salvia officinalis L. (szałwia lekarska) – 'szałwija', 'szołwia' [!]

– lud hoduje w ogródkach na lekarstwa; do święcenia na ból gardła i kaszel

Satureja hortensis L. (cząber ogrodowy) – 'cąber'

– lud hoduje

Secale cereale L. (żyto zwyczajne) – 'reż' – nazwa żyta używana w okolicy Skoczowa, 'krzyca' – żyto siane po wyrębach leśnych, 'rżysko' (ściernisko) – w okolicach Kęt, Wilamowic i Żywca, 'żniwa reżne', 'mąka reżna' – w okolicach Kęt

– 'żur', 'barszcz' – zupa kwaśna z żyta, 'żur' – koło Kęt z mąki żytniej, 'żur' robią z mąki żytniej i buraków – koło Białej, 'reż', żyto ozime sieją w jesieni, a nawet do św. Macieja tj. 24 lutego do południa w razie sprzyjającej pory zasiane uchodzi za ozime

Koło Białej lud daje żyto mleć do młyna. Używają do zaczyniania na chleb 'naciasty' tj. kawałka zakwaszonego ciasta, od poprzedniego pieczywa przechowywanego. Otręby żytnie i mąka zarabia się w garnku na 'żur' w ten sposób, iż na nie nalewa się wody i daje 'naciasty' lub kwaśnego chleba, by się prędzej zakwasiło v[el] ukisiło. Po ukiśnięciu wygniata się otręby, płyn skisły gotuje się, a otręby wracają do garnka napowrót jeśli jeszcze są dosyć świeże. Z mąki żytniej robią także potrawę rzucając ją [mąkę] na wrzącą wodę i mieszając do zgęstnienia. Potrawę tę zowią koło Wilamowic i Białej 'fucką'.

Sedum acre L. (rozchodnik ostry) – 'rozchodnik' [! ten sam respondent podał jednakową nazwę dla dwóch różnych gatunków: *Sedum acre* L. i *Sempervivum tectorum* L.]

– używają na wianki do święcenia, zmiażdżony rozchodnik na rany i bolączki ze stłuczenia pochodzące

Sedum sp. (rozchodnik) – 'wronie sadło' [!]

– podobnie jak *Sedum acre* i często używane

Sempervivum tectorum L. (rojnik murowy) – 'rozchodnik' [! patrz uwaga przy *Sedum acre* L.]

– sok z mlekiem prosto od krowy niecedzonym lany do uszu – poskramia darcie w głowie i ropienie w uszach; zmiażdżone liście dobre na rany i bolączki

Silybum marianum (L.) Gaertn. (ostropest plamisty) – 'kolcowe ziele' [identyfikacja wątpliwa], 'kolkowe ziele' [!], 'pchące ziele' [!]

– odwar przeciw bólom brzusznym i macicznym

Sinapis alba L. (gorczyca biała, gorczyca jasna) – 'rzodykiew' [!] – nazwa przez baby lekarskie w Hałcnowie używana

– ziarna starte i z wodą lub wódką zażyte przeciw zawrotowi głowy skuteczne; zewnętrznie na obkłady (lekarki sieją po ogrodach)

Sinapis arvensis L. (gorczyca polna) – 'ognisko' [!], 'ogniszcze' [!]

Solanum tuberosum L. (ziemniak) – 'ziemniaki', 'kartofle', odmiany: 'cycnery', 'rożowe', 'szampiony'

– komu ziemniaki się psują – miesza do ciasta ziemniaki starte

Symphytum officinale L. (żywokost lekarski) – 'koštyfoł' [!], 'kuštyfoł' [!]

– korzeń zmiażdżony i z tłuszczem wysmażony zewnętrznie na stłuczenia kości; wewnętrznie na ból piersi i suchoty

Tagetes patulus L. lub *T. erectus* L. (aksamitek rozpierzchły lub aksamitek wzniesiony) – 'karfiały', 'karfioły' (Hałcnów)

– lud hoduje [w okolicach Kęt]

Tanacetum vulgare L. (wrotycz pospolity) – 'wrotyca' [!], 'wrotycz', 'wrótycz'

– uprawiany tylko w niektórych pańskich ogrodach; ziele wewnętrznie z wódką i zewnętrznie do kąpieli w chorobach na robaki używane

Taraxacum sp. (mniszek) – 'moj' [!], 'moje' [!] [Żywiec]

Thymus serpyllum L. emend. Fr. (macierzanka piaskowa) – 'macierzanka' [!]

– na kąpiele

Trifolium sp. (koniczyna) – 'koniczyna' [!]

– Pszczoły nie zbierają miodu z koniczyny, bo im P. Bóg zakazał z następującej przyczyny. Wszystkie zwierzęta święciły niedzielę, tylko pszczoły ani jednego dnia świętować nie chciały. Rozgniewał się P. Bóg i rzekł: „Nie chcecie jednego dnia dla mnie poświęcić, za karę z jednej rośliny miodu zbierać nie będziecie". I tak też jest do dzisiaj, a pszczoły za swój grzech z najmiodniejszej rośliny korzystać nie mogą.

Triticum aestivum L. (pszenica zwyczajna) – 'pszenica', odmiany: 'jara', 'jarka', 'gółka', 'wąsatka', 'ozima'

– mąka pszeniczna używana na kluski i pieczywo 'świetalne' [= świąteczne]; długa słoma żytnia i pszeniczna zowie się 'gadlina'

Triticum spelta L. (pszenica orkisz) – 'orkisz'

– w okolicy Białej i Żywca nieczęsto i małymi kawałkami bywa uprawiany

Tussilago farfara L. (podbiał pospolity) – 'podbiał' [!], 'podbielina' [!]

– liście palone we fajce lub gotowane jako środek na choroby piersi

Typha latifolia L. (pałka szerokolistna) i *Typha angustifolia* L. (pałka wąskolistna) – 'pałka wodna'

– puch z pałek wodnych na rany w Żywiecczyźnie

Urtica urens L. (pokrzywa żegawka) – 'pokrzywka', 'żagawka', 'żegawka' mała piekąca pokrzywa

– korzenie piją

Vaccinium myrtillus L. (borówka czarna) – 'borówki' [!]

Vaccinium vitis-idaea L. (borówka brusznica) – 'bruski' [!], 'bruśnice' [!]

Valerianella locusta Laterr. emend. Betcke (roszpunka jadalna)

– używana w Białej z wiosną jako sałata [!]

Verbascum może *V. thapsus* L. (dziewanna drobnokwiatowa)? – 'dziewanna', 'warkocz P. Maryi' [!]

– gotują na kaszel; na kąpiele dla dzieci chorowitych

Verbena officinalis L. (werbena pospolita) – 'żelazne ziele' [!]
– używane wewnętrznie
Viscum album L. (jemioła pospolita) – 'jemioła' [!]
– święcą z zielem w żywieckiem

Rośliny niezidentyfikowane

'trzewiczki' – lud hoduje
'krzyżownik' – uprawiany w ogrodzie, wewnętrznie przeciw bólom żołądka; święcą w zielu i dla krów